
	<p>Списание ЕПОХИ Издание на Историческия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“</p> <p>Journal EPOCHS [EPOCHS] Edition of the Department of History of “St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo</p>		<p>Том / Volume XXX (2022). Книжка / Issue I</p>
---	---	--	--

DOI: 10.54664/EMJX5418

ДЕМОГРАФИЯ НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО

Щелиян Д. ЩЕРИОНОВ*

DEMOGRAPHY OF BULGARIA DURING THE MIDDLE AGES

Shteliyan D. SHTERIONOV

Abstract: *Clarifying the demographic state of humankind during all periods of its historical development is an issue that has long been of interest to the scientific community. This paper traces the specifics and trends in the dynamics of the main demographic processes and structures of the population inhabiting Bulgaria during the Middle Ages. Their analysis allows us to establish that, during the period under review, the Bulgarian state's characteristic demographic potential was formed with its establishment. The way it was created and the specifics of its subsequent development predetermined its sustainability, and allowed it to preserve its identity despite many negative processes.*

Keywords: *historical demography; history of Bulgaria during the Middle Ages.*

Създаването на обща представа за демографското развитие на населението, обитаващо изследваното географско пространство през периода на Българското средновековие, е проблем, който като цяло не е бил обект на самостоятелно изследване. В хронологично отношение става въпрос за периода, заключен в границите между края на VII в. и XIV в. – от създаването на българската държава до падането ѝ под османска власт. През този седемвековен период в проучваната територия се осъществяват разнообразни политически, икономически, социални и културни промени, настъпват и съществени демографски изменения.

Проследяването на динамиката в демографското развитие на населението, живеещо през този период по нашите земи, се основава на целия обем налични палеодемографски, епиграфски и наративни извори и на информацията от публикациите по тази проблематика¹. Тяхното обобщение и анализ позволяват да се установят основните тенденции в това развитие. Същевременно обработката на изворовия и историографския материал създават възможност да се очертаят регионалните специфики в тогавашното демографско състояние на изследваното население и да се установи въздействието им върху оформянето на цялостна представа за европейска средновековна демографска история.

* **Щелиян Д. Щерионов** – професор, д.и.н., Институт за изследване на населението и човека, Българска академия на науките; България; @ shterionov@yahoo.com

¹ Отделни аспекти от проблема разглеждат в своите изследвания Д. Ангелов, Й. Андреев, М. Андреев, М. Апостолов, Г. Бакалов, П. Боев, Б. Борисов, М. Ваклинова, М. Георгиев, В. Златарски, Й. Йорданов, Н. Кондова, Т. Овчаров, Ц. Петкова, Г. Петрова, М. Попов, Б. Примов, Р. Рашев, Т. Тотев, С. Чолаков, Г. Занетов, П. Гатев и др.

За целта ще се направи преглед на основните демографски процеси и структури, характерни за проучваното население, неговия брой, териториално разпространение и демографската политика, въздействаща върху развитието му.

Два са основните видове демографски процеси: такива, които довеждат до увеличаване на населението, и такива, които предизвикват намаляването му в рамките на неговата съвкупност.

Ражданията са основната група сред демографските процеси, която влияе върху вливането на нови поколения в общия обем от населението.

Визия върху раждаемостта през изследваната епоха ни дават наличните палеоантропологични данни за средния брой починали деца на една жена по българските земи през периода VIII–XIV в., обобщени в **таблица 1**. Корижирани посредством метода на А. Козинцев [Козинцев, А. Г. 1971, с. 148 и сл.] с „коэффициент за поддържане числеността на популацията“, чиято усреднена стойност е 3, тези данни позволяват да се установи:

Таблица 1.

Среден брой починали деца на една жена на погребаните в некрополите по българските земи през периода VII–XIV в.
(в брой)

векове	VIII–X в.	XI–XII в.	XIII–XIV в.	VIII–XIV в.
стойност	2	1,3	1,5	1,8

Източник: изчисления на автора по публикуваните от С. Ангелова, П. Боев, Б. Борисов, И. Бъчваров, П. Гатев, П. Гюзумов, М. Даскалов, Б. Димитрова, Л. Дончева-Петкова, Й. Йорданов, В. Йотов, Л. Кавгазова, Н. Кондова, Л. Крайчев, М. Кънчев, Д. Пиперкова, В. Русева, Д. Станчев, Ст. Станчев, К. Тотев, С. Торбатов, Сл. Чолаков през периода 1958–2014 данни от некрополите при Балчик (VII–IX в.), Топола (VII–IX в.), Нови пазар (VIII–IX в.), Хитово (VIII–IX в.), Табачка (VIII–IX в.), Батин (IX–X в.), Девня (IX–X в.), Николово (IX–X в.), Тръстеник (IX–X в.), (IX–X в.), Дуранкулак (IX–X в.), Доброселец (X–XI в.), Одърци (XI в.), Дядово (XI–XII в.), Поморие (XI–XII в.), Знаменосец (XI–XII в.), Искрица (XI–XII в.), Ковачево (XII в.), Стара Загора (XI–XIII в.), Кабиле (XI–XIV в.), Ямбол (XII–XIII в.), Велико Търново (XII–XIV в.), Караново (XII–XIV в.), Перник (XII–XIV в.), Силистра (XIII–XIV в.), Каварна (XIII–XIV в.), Янтра (XIV в.), Боженишки Урвич (края на XIV в. – началото на XV в.).

1. Общата средната стойност на броя деца, раждани от една жена през този период, е 4,8, която е с 11,1% по-ниска от тази за Ранното средновековие, 27,8% по-висока от тази за Същинското средновековие и 16,7% по-висока от тази за Късното средновековие;

2. Динамиката в стойностите на този показател очертава тенденция, при която след първоначалните високи нива се наблюдава постепенно намаление, а впоследствие започва ново покачване на наблюдаваните стойности.

Най-високи са стойностите на изследвания показател през началните векове на изследвания хронологичен диапазон – VIII–X в. Тогава усредненият брой на ражданите от една жена деца е 5, като ранг-разсейването му при данните за отделните краниални серии варира между 4,5 и 5,4.

Разностранны са непосредствените причини, определящи отчетените по това време високи стойности при раждаемостта на проучваното население. В основата си те са следствие от значителната детска смъртност през този период. Процес, предизвикан най-вече от бавната адаптация на новоустановилото се в изследваното географско пространство население, чиито начин на живот и социални отношения трудно се организират съобразно съществуващите в региона природо-географски и икономически дадености. Това определя недоброто качество на добиваните от тях хранителни продукти, което в съчетание с лошите условия за живот и ниското ниво на хигиена въздействат върху високата детска смъртност. Тя, от своя страна, провокира потребността от раждането на повече деца, осигуряващо нормалното възпроизводство на местното население.

Именно завършването на този тип адаптация се превръща в основния фактор за наблюдавания през периода XI–XII в. спад в броя на ражданията от една жена деца. Усреднената им стойност по това време е 4,3 с ранг-разсейване при показателите за отделните краниални серии вариращо между 4,1 и 4,6.

С широко многообразие се отличават и причините, въздействащи върху този процес.

От една страна, те са свързани с подобряване условията на живот, увеличаване производството и качеството на използваните от обитателите на страната хранителните продукти, които ограничават детската смъртност, а чрез нея – и потребността да се раждат повече деца с оглед осигуряване на необходимия за възпроизводството човешки потенциал.

От друга – определящо за този тип процес се оказва разпространяващото се особено в епохата на византийското владичество целенасочено ограничаване на раждаемостта.

Отчитайки факта, че основният вид раждаемост през тази епоха е брачната раждаемост, става ясно, че определяща сред формите за контрол над раждаемостта по това време е безбрачието. Един от начините за неговата реализация е изпълнението на проповядвания от християнската догма аскетизъм, издигащ в култ девствеността, сексуалното въздържание и встъпването в брак. В резултат на това, особено след превръщане на християнството в официална религия, по нашите земи широко се е разпространява замонашването. Отчитайки негативното въздействие на замонашванията, особено на мъжете, върху общия брой на годните да носят оръжие, върху реалния брой данъкоплатци и най-вече върху нарушаване баланса между отделните полове, принуждава управляващите периодично да провеждат мероприятия, ограничаващи този процес [Бакалов, Г. 2006, с. 396 и сл. и цитираната там литература; **History of marriage in Western civilization** 2012].

Във византоложката историография като друг начин за възпрепятстване възможността за реализация на бракове се отбелязва евнухството. Приемайки го като форма за ограничаване на разходите за издръжка на семейството и същевременно като възможност за „осигуряване добро препитание за цял живот“, авторите, защитаващи тази теза, твърдят, че много семейства пристъпват към кастрацията на децата си с оглед придобиването на евнухски статут [Бакалов, Г. 2006, с. 396 и сл. и цитираната там литература]. Няма обаче сведения за масовото разпространение на това явление по нашите земи, дори в периода на византийското владичество.

Според Фолбър широко разпространена през тази епоха е друга форма за ограничаване на раждаемостта, т.нар. „патриархален контрол“, т.е. властта на главата на семейството, да определя възрастта в която членовете на неговото семейство, ще встъпят в брак. Конкретното решение зависи най-вече от едноличната му преценка за времето, през което децата трябва да останат в бащиния си дом, с оглед потребността чрез труда и добиваните от тях средства да допринесат за съществуването на семейството [Applications of Folbre's Analysis: Fertility Change 2013].

В края на изследвания период отново се наблюдава постепенно покачване в стойностите на разглеждания показател. Усредненият брой на ражданията от една жена деца е 4,5 с ранг-разсейване при данните на отделните краниални серии, вариращо между 4,3 и 4,7.

Макар в основата на констатираната промяна отново да е потребността от раждане на повече деца, провокирана от значителната им смъртност, непосредствените причини за това са по-различни от тези, провокирали разглеждания процес в началото на изследваната епоха. Става въпрос за въздействието на влошаващото се в резултат на разпространяването се след 1347 г. чума епидемиологично състояние на изследваното географско пространство. Появяваща се циклично през различни периоди от време, този вид епидемия покосява най-много децата и то тези, родени след края на предходната епидемична вълна и не притежаващи имунитет срещу нея [Иванов, И. 2012, pass.]. Именно за да се преодолеят предизвиканията от епидемията нарушения в демографски баланс, естествено нарастват ражданията през този период. Въпреки това този тип демографска компенсация не може напълно да реализира предназначението си, тъй като пораженията от чумните епидемии са изключително големи.

Обобщавайки информацията за конкретните причините, въздействащи непосредствено върху динамиката на изследвания процес, можем да заявим, че те най-общо могат да се диференцират в четири основни групи – икономически, демографски, социално-психологически и хигиенно-епидемиологични. И макар че тяхното влияние е симбиозно, приоритетното въздействие на отделна група предопределя спецификите на проучвания процес през различните етапи на изследваната епоха.

Направеният по-горе анализ върху развитието на раждаемостта по българските земи през Средновековието позволява да се заключи, че през по-голяма част от изследвания период тя се осъществява с устойчиви темпове, позволяващи съхраняването на съществуващия демографски баланс, а в периода до средата на XIV в. и за неговото постепенно нарастване на наличните човешки ресурси. Наблюдаваните обаче в края на изследвания период изменения свидетелстват за осъществяването на процеси, които оказват негативно въздействие върху нормалното възпроизводство на проучваното население и влияят съществено върху историческата му съдба в последващата епоха.

Вторият основен вид демографски процеси са тези, които довеждат до намаляване на населението. Определяща група сред тях са **умиранията**. В съответствие с характера на наличния изворов материал в настоящото изложение ще проследим продължителността на живота през изследваната епоха, причините, които оказват влияние върху проучвания процес, и някои от неговите специфики.

Представа за средната продължителност на живота (въз основа на информацията за преживените години от погребаните в некрополите индивиди) по българските земи през периода VIII–XIV в. ни дават данните, обобщени в **таблица 2**.

Таблица 2.

Средна продължителност на живота на погребаните в некрополите по българските земи през периода VIII–XIV в.

(в години)

категории население векове	мъже	жени	общо – мъже и жени	за всички изследвани индивиди – мъже, жени и деца
VIII–X в.	42,6	38,3	42,4	25,8
XI–XII в.	44,8	41,3	43,2	28,4
XIII–XIV в.	46,9	45,8	46,1	34,6
VIII–XIV в.	44,6	41,6	43,3	29,4

Източник: изчисления на автора по публикуваните от С. Ангелова, П. Боев, Б. Борисов, И. Бъчваров, П. Гатев, П. Гюзумов, М. Даскалов, Б. Димитрова, Л. Дончева-Петкова, Й. Йорданов, В. Йотов, Л. Кавгазова, Н. Кондова, Л. Крайчев, М. Кънчев, Д. Пиперкова, В. Русева, Д. Станчев, Ст. Станчев, К. Тотев, С. Торбатов, Сл. Чолаков през периода 1958–2014 данни от некрополите при Балчик (VII–IX в.), Топола (VII–IX в.), Нови Пазар (VIII–IX в.), Хитово (VIII–IX в.), Табачка (VIII–IX в.), Батин (IX–X в.), Девня (IX–X в.), Николово (IX–X в.), Тръстеник (IX–X в.), (IX–X в.), Дуранкулак (IX–X в.), Доброселец (X–XI в.), Одърци (XI в.), Дядово (XI–XII в.), Поморие (XI–XII в.), Знаменосец (XI–XII в.), Искрица (XI–XII в.), Ковачево (XII в.), Стара Загора (XI–XIII в.), Кабиле (XI–XIV в.), Ямбол (XII–XIII в.), Велико Търново (XII–XIV в.), Караново (XII–XIV в.), Перник (XII–XIV в.), Силистра (XIII–XIV в.), Каварна (XIII–XIV в.), Янтра (XIV в.), Боженишки Урвич (края на XIV в. – началото на XV в.).

Анализът на обобщените в таблицата данни позволява да се установи:

I. Общата средна стойност на проучвания показател, изчислена върху информацията за всички изследвани индивиди, е 29,4 г. с ранг-разсейването при данните за отделните краниал-

ни серии, вариращо между 19,9 г. и 37,4 г. Стойности, които особено в началния период са на изключително ниски нива.

Върху ниската средна продължителност на живота на проучваното население оказват въздействие различни по своята същност фактори, определящи се от непосредствените **причини за смърт**. Те могат да се обособят в няколко основни групи.

От първостепенно значение сред тях е осъществилата се в резултат на Великото преселение на народите *глобална промяна на населението*, обитаващо изследваното географско пространство. Населението, живеещо по нашите земи в края на Античността, достига най-високите, в рамките на цялата предходна епоха нива в продължителността на живота, които са резултат от постигнатите значителни успехи във всички сфери на общественото му развитие. В началото на изследвания период то се заменя от друго, намиращо се на по-нисък етап в общественото си развитие.

За новоустановилото се население е характерна по-ниска производителност на труда, която наред с екстензивния характер на производството и изключителната зависимост на добивите от капризите на природата, непосредствено рефлектира върху неговото *изхранване*. Това се превръща в основната причина за регистрирането в изворовия материал на сведения за „гладни години“ през тази епоха [ГИБИ, IV, 1964, с. 10 и сл.; Златарски, В. 1971, с. 21, 518 и сл.]. Информация обаче за циклично повтарящи се периоди на глад, който довежда до масова смърт на местното население, не се открива в наличните извори. За изследвания хронологичен диапазон е характерно преди всичко недостатъчното малокалорично хранене или липсата на отделни елементи в дневните дажби на хората било повсеместно и оказва негативно влияние върху продължителността на техния живот [Рашев, Р. 2008, с. 259 и сл.].

Влияние върху процеса оказват и *условията, в които живее и се труди* това население. Обитаването на жилища без елементарни хигиенно-санитарни условия и ограничените предпоставки за лична и обществена хигиена [Овчаров, Т. 2004, с. 277 и сл.] се превръщат в предпоставка за разпространението сред неговите представители на множество *болести*, често с фатален край. Според наличния палеоантропологичен материал най-значими поражения върху местния жизнен потенциал нанасят дегенеративната дистрофия на костно-ставния апарат, спондилоартроза, остеопороза и различните видове новообразувания. Същевременно множеството общи погребения, при които не е констатирана насилствена смърт, свидетелстват и за това, че изследваното население е поразявано и от тежки епидемии, причинявани най-често от инфекциозни заболявания [Боев, П., Кондова, Н., Чолаков, С. 1980, с. 15–27; Чолаков, С., Кондова, Н. 1995, с. 289–301; Йорданов, Й., Димитрова, Б. 2005, с. 415–459; Рашев, Р. 2008, с. 259 и сл.]. Въз основа на данните от наличния изворов материал могат да се обособят няколко епидемични пика през изследваната епоха – в началото – средата на XI в., в средата на XIII в. и в периода след средата на XIV в. [ГИБИ, VI, 1965, с. 178, 312, 333 и сл.; ГИБИ, VII, 1968, с. 197 и сл.; ГИБИ, VIII, 1971, с. 167; Ников, П. 1922, с. 61–65]. Най-пагубно върху местния жизнен потенциал обаче е въздействието на чумната пандемия в периода след 1347 г. В медицинстиката съществуват различни становища за разпространението на чумата по нашите земи и за пораженията и върху обитаващото ги население. Независимо от тяхната противоречивост изворите са категорични, че в резултат на циклично повтарящите се епидемични вълни рязко се повишава смъртността сред обитателите на региона. Процес, който е сред основните, довели до намаляване броя на населението в крайбрежните райони, в Тракия и Македония – на половина, и до тоталното обезлюдяване на Добруджа [ГИБИ, VIII, 1980, с. 377; Иванов, И. 2012, pass.].

Сред определящите групи причини за смърт на изследваното население трябва да отбележим и тази, свързана с различни форми на *насилствена смърт*. За тях свидетелстват както установената при палеопатологичните изследвания на скелетите разнообразна картина на травматичните поражения, отразяващи най-вече характерните за съответната епоха вид на оръжията и начин за водене на бойни действия, така значителното количество на символични

погребения, свързани преди всичко със загиналите извън пределите на родното огнище местни бойци [Чолаков, С. 1993, с. 105–136; Чолаков, С., Кондова, Н. 1995, с. 289–301; Боев, П., Кондова, Н., Чолаков, С. 1983, с. 185–210].

Обобщаването на основните видове причини за смърт, характерни за населението, обитаващо българските земи през проучвания период, налага констатацията, че *умиранията сред изследваното население са провокирани преди всичко от причини от екзогенен характер*. Хроничното недохранване на населението, множеството неизлечими болести и честите епидемии, водените военни действия и антисанитарните условия, в които живее по-голяма част от него, предопределят вероятността за случайни умирания на каквато и да е възраст през проучваната епоха в изследваното географско пространство да е много голяма.

II. Общата средна продължителност на живота при възрастните индивиди е 43,3 г. и варира при отделните краниални серии между 29,1 г. и 48,7 г. Диференциацията при стойностите на този показател по пол, е както следва: за мъжете тя е 44,6 г., с ранг-разсейване между 35 г. и 50,1 г., а за жените – 41,6 г., с ранг-разсейване между 31 г. и 48,2 г.

Тези данни свидетелстват за това, че през целия изследвания период продължителността на живота при жените е по-малка от тази на мъжете. Състояние, породено от множеството умирания на жени във фертилна възраст, по време на раждания и в непосредствено следродилния период, което ни доказва и обстоятелството, че при възрастовите групи между 20 и 34 г. относителният дял на погребаните жени надвишава този на мъжете. [Кондова, Н., Чолаков, С. 1995, с. 68–79; Чолаков, С. 1993, с. 105–136; Йорданов, Й., Димитрова, Б. 2005, с. 415–459; *Fertility, Life Expectancy, and Survivability*, 2013].

Наблюдава се обаче тенденция, особено отчетлива през втората половина на проучвания хронологичен диапазон, за доближаване средната продължителност на живот у представителите на двата пола. В основата си тя е провокира на преди всичко от подобряващите се условия на живот и повишаване хигиената и здравеопазването особено на жените по време на бременността, раждането и непосредствения следродилен период.

III. Съпоставяйки данните от таблицата в хронологичен план установяваме, че след началото на изследваната епоха започва постепенно повишение в стойностите на изследвания показател. През периода на Първото българско царство това нарастване е с 9,2%, а през периода на Второто българско царство – с 17,1%.

Различни са факторите, влияещи върху тази тенденция. Определящите сред тях могат да се обобщят в две основни групи: 1. Свързани с намаляване на детската смъртност, достигаща при някои краниални серии от края на изследваната епоха нива под 20%; 2. Отнасящи се до увеличаване относителния дял на доживелите старческа възраст, който при някои краниални серии е над 10% от всички изследвани индивиди. Въздействие върху този процес оказват позитивните промени в изхранването на населението и с подобренията в условията на неговия живот, както и хигиенизирането и благоустройството на жилищата и населените места и развитието на здравеопазването. В резултат на това през периода XII – средата на XIV в. се достигат най-високите стойности в продължителността на живота сред населението, обитаващо българските земи през проучваната епоха.

В края на изследваната епоха се наблюдава задържане в динамиката на очертаната тенденция, продължило и в началото на следващата историческа епоха. С широко разнообразие се отличават и факторите, въздействащи върху този тип динамика на наблюдаваната тенденция. Най-съществено сред тях е влиянието на влошаващата се след средата на XIV в. епидемична обстановка в страната [Иванов, И. 2012, pass.].

В заключение можем да заявим, че констатираните в началото на изследвания период изключително високи нива на смъртност сред изследваното население с течение на времето постепенно спадат, за да достигнат своя минимум през XIII и началото на XIV в. Процес, който въздейства върху подобряването на местния демографски баланс и впоследствие се оказва от решаващо значение за ограничаване влиянието на редица, отрицателни за неговата позитивна динамика явления.

Разностранно въздействие върху възпроизводството на населението, обитаващо българските земи през изследваната епоха, оказват сключените от него **бракове и реализираните разводи**.

С оглед характера на наличния изворов материал, разглеждайки тези демографски процеси ще обърнем внимание върху съществуващите през изследвания период видовете бракове, изискванията, на които трябва да отговаря бъдещата съпругеска двойка, начините за встъпване в брак и върху някои от техните специфики, както и на възможностите за реализиране на развод.

Два са *основните видове брак*, които сключва населението, живеещо в изследваното географско пространство през Средновековието.

В началото на проучваната епоха основно сред прабългарите се разпространява полигамният брак. Става въпрос за разрешеното от прабългарското езическо право законно съжителство на един мъж с две жени. Очертавайки сферите на неговото разпространение, изследователите на това явление заявяват, че то е практика единствено сред представителите на родовата и служебната аристокрация [Рашев, Р. 2008, с. 266]. Изричната забрана на тази форма на брак както в *Закона за съдене на людетe* (гл. 13), така и в *Отговорите на папа Николай I на въпросите на княз Борис I* свидетелства, че двубрачният модел е познат и използван и от обикновеното прабългарско население.

Що се отнася до установилите се по нашите земи славяни, няма сведения за разпространението сред тях на полигамия. Те практикуват моногамен брак. Псевдо-Маврикий е впечатлен от „прекаленото целомъдрие“ на славянската съпруга, за която смъртта на мъжа ѝ означава край и на нейния жизнен път. Независимо дали причините за това славянката да предпочете смъртта пред живота във вдовство са чисто емоционални, или, както твърдят съвременните изследователи, изцяло икономически, породени от пълната стопанска зависимост на жената от мъжа, те са свидетелство за една от спецификите в практикуването на този тип брачен модел, характерни за езическото славянско общество [Андреев, М., Милкова, Ф. 1979, с. 205 и сл.].

След налагането на християнството като официална религия в средновековна България моногамният брак, съобразен със християнските канони, се обявява за единствено разрешената на православните форма за съюз между мъжа и жената, чието тайнство и цялост се съблюдават от църквата.

За да се реализира един брак, средновековното право постановява определени *изисквания*, на които трябва да отговаря бъдещата съпругеска двойка. Те могат да се обособят в няколко основни групи – свързани с родство, с минималната възраст, със здравето и пр. Същевременно в рамките на конкретната група се наблюдават различия при изискванията за реализацията на отделните видове брак.

Така например по отношение на родството християнските канони, регулиращи брачните отношения в страната след средата на IX в., повеляват забрана за встъпване в брак на лица, между които е налично едно от трите вида родство – кръвно, по сватовство и духовно. За кръвното родство забраната важи по права линия във всички случаи, а по сребрена линия до 6 степен, а след XI в. – до 7 степен [Бакалов, Г. 2006, с. 393 и сл.]. По отношение на сватовството забраната се отнася до 2-ра степен включително. Забранява се брак и при наличието на духовното родство – между кръстник и кръщелница и кръстница и кръщелник.

По различно е третирано родството като пречка за встъпване в брак в ранносредновековна България. Господстващото през този период в страната езическо обичайно право не забранява браковете между кръвни родственици, те са познато и прилагано явление. Обстоятелство, което става ясно от *Отговорите на папа Николай I*. На зададен въпрос с такова съдържание папата е категоричен, че църковните постулати забраняват браковете между кръвни роднини по права линия. Наличието на практика за сключване на бракове между роднини се потвърждава и от крайно смекчената санкция по отношение на кръвосмешението, регламентирана в *Закона за съдене на людетe*, който се създава, за да отговори на потребностите на тогавашното българско

общество и където най-пълно се осъществява симбиозата между обичайното и каноничното право. Колкото до родството по сватовство, според обичайното езическо право то не представлява пречка за встъпване в брак [Андреев, М., Милкова, Ф. 1979, с. 198 и сл.; Петрова, Г. 1992, с. 85 и сл.].

По отношение на минималната възраст, след която някой може да встъпи в брак, в езическото обичайно право няма регламентация. В каноничното право определенията са различни. Според *Еклогата* (Византийска, т. 2, ст. 1 и Славянска, т. 2, ст. 1) придобиването на брачна дееспособност е обусловено от навършването на 15-годишна възраст за мъжа и 13-годишна възраст за жената. Докато в *Номоканона* тази възраст е увеличена и се определя на 18 години за мъжа и 16 години за жената [Андреев, М., Милкова, Ф. 1979, с. 198 и сл.; Овчаров, Т. 2004, с. 277 и сл.; Андреев, Й. 1992, с. 90]. Прилагането на коя норма е доминирало, трудно би могло да се определи. обстоятелството, че освобождаването от настойничество, правото за придобиване на зестрата и имуществената правоспособност се осъществяват след 20-та годишнина, налага становището, че браковете, реализирани на минималната разрешена възраст, са незначителни като брой и в повечето случаи касаят регулирането на определени династични отношения.

С оглед изключителната патриархалност на тогавашното общество логично звучи изискването сключването на един брак, да се осъществи само след съгласието освен на младоженците, но и на техните родители. Изискване, което е регламентирано както в езическото обичайно право, така и в каноничното [Рашев, Р. 2008, с. 266; Андреев, М., Милкова, Ф. 1979, с. 198 и сл.].

Има изисквания, чието изпълнение би позволило сключването на брак, които не са регламентирани в езическото обичайно право и са залегнали единствено в християнските закони. От изключително значение е единоверието на бъдещите съпрузи. Според това изискване само брак, сключен между лица от християнско вероизповедание, може да бъде валиден. Според каноните на църквата за реализацията на един брак трябва да се съблюдава наличието на нормален здравен статус на младоженците. Забранява се встъпването в брак на лице в недобро физическо, но особено душевно, здравословно състояние [Бакалов, Г. 2006, с. 393 и сл.].

Обобщавайки различните видове изисквания, чието изпълнение позволява реализирането на брак в средновековна България, можем да заявим, че е налице определена диференциация между тези от езическия период и от християнската епоха. При това християнските норми се отличават с по-голямата си консервативност. обстоятелство, което наред с всичко останало е породено и от стремежа за създаването на здраво и качествено поколение.

Основният *начин* за встъпване в брак в средновековна България е посредством свободно волеизявление на двамата младоженци, деклариращи готовността си за съвместено брачно съжителство.

През езическия период това се осъществява устно и е съпътствано с договаряне (най-вече между родителите на бъдещите съпрузи) на икономическите правоотношения на младоженците [Рашев, Р. 2008: с. 266].

С приемането на християнството бракът е предхождан от годеж, по време на който бъдещите съпруг и съпруга поемат взаимно обещание за встъпване в брак, постига се съгласие за това и между техните родители и се разменят предбрачни дарове. Според *Еклогата* (Византийска, т. 1, ст. 1, 2, 3 и Славянска, т. 8, ст. 1) годежът може да се развали, като виновната страна губи предбрачните дарове, които е дала при сключването му, и трябва да върне в двоен размер онези, които е получила [Бакалов, Г. 2006, с. 393 и сл.].

Сключването на брака според християнските канони става със специален обред – венчаване. Той се осъществява по време на църковна служба, в процеса на която бъдещите съпрузи заявяват публично пред свещенослужител, желанието си да встъпят в брак. И ако до началото на X в. това е ставало само устно, впоследствие свещенослужителите започват съставянето и писмени брачни свидетелства.

Според обичайното право съществуват и други два начина за встъпване в брак – чрез кражба и чрез приставане на момата. За това, че те са били познати в средновековното ни общество свидетелства фактът, че както в *Еклогата* (Византийска и Славянска), така и в *Закона за съдене на хората* тези деяния се обявяват за престъпления и подлежат на наказания. Относно причините за разпространението на тези два начина за встъпване в брак повечето изследователи се обединяват около идеята, че в основата си те са от икономическо естество – избягвала се необходимостта от плащане на откуп, с който се обезщетявало семейството на девойката [Андреев, М., Милкова, Ф. 1979, с. 198 и сл. и цитираната там литература]. Доколко широко се е разпространява тази практика в средновековна България, въз основа на наличния изворов материал, трудно би могъл да се даде еднозначен отговор. Нейното съществуване и през последващите, проучваната епоха, векове обаче е красноречиво доказателство за дълбокото ѝ вкореняване в наложената по нашите земи обичайна брачна практика. Това е поредното потвърждение на осъществяващата се от населението, обитаващо изследваното географско пространство симбиоза между езическата и християнската обредност.

През целия проучван период, *разводът* е било познато за населението, живеещо по нашите земи, явление. През различните епохи то се е отличавало със своеобразни специфики.

В езическа България инициативата за развод има само мъжът, а според 96 отговор на папа Николай I основна причина за това би трябвало да бъде единствено прелюбодеянието от страна на жената [Рашев, Р. 2008, с. 266; Андреев, М., Милкова, Ф. 1979, с. 198 и сл.]. Една своеобразна форма на развод се регламентира в законодателните паметници спрямо съществуващия по това време по нашите земи полигамен брак. Законът разпорежда при констатирано двуженство втората жена заедно с децата ѝ да бъде изгонена от общото семейно жилище [Петрова, Г. 1992, с. 119 и сл.].

След приемане на християнството и декларирането светостта на засвидетелствания в църквата брак неговото разтрогване се усложнява. Въпреки това разводът е допустим, като права в това отношение освен мъжете имат и жените. В процесуално отношение той можел да се разреши при наличието само на сериозни правонарушения. За достатъчни основания за развод се смятат: 1) опитът за убийство на съпруга, респективно съпругата; 2) прелюбодеяние на жената; 3) импотентност на мъжа; 4) тригодишно отсъствие на единия от съпрузите от съпругеското жилище; 5) болести – душевни, сифилис, проказа; 6) пианство на мъжа; 7) изтезаване на жената; 8) изповядване на ерес. Те би могло да се превърнат в причина за развод единствено с доказването им от достоверни свидетели. Когато бракът се разтрогва по вина и с изричното желание само на едната страна, другата бива компенсирани [Андреев, М., Милкова, Ф. 1979, с. 198 и сл.; Бакалов, Г. 2006, с. 393 и сл.].

Проследявайки еволюцията на развода в средновековна България, се налага изводът, че с течение на времето се създава сложна система от задължително изискуеми и надлежно доказани бракоразводни основания, която цели, а и постига ограничаване в броя на разводите.

Обобщавайки горните разсъждения върху брака по нашите земи през изследвания период позволява да заявим, че независимо от разнообразните му видове и специфичните му особености, и през тази епоха бракът остава основната форма за съжителство между индивидите, гарантираща възпроизводството на населението.

Нееднозначно въздействат върху развитието на демографския потенциал на нашите земи оказват и **механичните придвижвания** – външни и вътрешни, осъществявани от живеещото тук население. Външните миграции влияят непосредствено върху промяната в броя на обитателите на страната. Тези от тях, които довеждат до неговото нарастване са *имиграциите*.

В началото на изследваната епоха имиграционният обем в изследваното географско пространство се оформя от движението на два основни етнически потока – на славяните и на прабългарите.

Започнало в края на предходната историческа епоха заселването на славяните по нашите земи достига своята кулминация в началото на проучвания период. Движението на славяните

към територията на страната се осъществява по две основни направления. Едното е от север – от днешната Влашка низина, на юг, а другото е от северозапад – от Панония, на югоизток. През VII в. представители на т.нар. група български славяни трайно обитава територията на страната, като следите от тяхната култура се откриват във всички области [ГИБИ, III, 1960, с. 66–67, 264, 272; ЛИБИ, I, 1958, с. 384–384; Постникова, Н. 1966, с. 90–97; Рашев, Р. 2008, с. 11 и сл.]. Те присъстват както в селища от смесен тип, в които живеят заедно с представители на местното население, така и в изцяло славянските поселения. На практика имиграцията на славяните е най-широкомащабното механично движение, което се осъществява в изследваното пространство за целия проучван период. Що се отнася до обема ѝ, трудно е въз основа на наличния изворов материал да се даде еднозначен отговор. Параметрите му, които се очертават в родната историография, варират между 360 000 и 750 000, чиято усреднена стойност е 550 000 и на практика представлява около три пети от броя на тогавашното население на страната [Етнография на България, I, 1980, с. 252–269].

Началото на трайното установяване на прабългарите в изследваното географско пространство се отнася към 680–681 г., когато идващата от североизток група, водена от Аспарух, след като разгромява византийските войски, преминава на юг от Дунав и се заселва в съвременна Североизточна България [ГИБИ, III, 1960, с. 264, 295; ГИБИ, VII, 1968, с. 155; Постникова, Н. 1966, с. 90–97; Рашев, Р. 2008, с. 11 и сл.; Боев, П., Кавгазова, Л., Пиперкова, Д. 1986, с. 193–197; Бобчева, Л. 1984, с. 53–58; Боев, П., Чолаков, С. 1984, с. 59–65]. Няколко години по-късно, през 686 г., в западните части на страната се заселва и друга прабългарска група – тази водена от Кубер. Тя идва по нашите земи от северозапад, напусайки пределите на съществуващия по това време в южните области на Централна Европа Аварски хаганат [ГИБИ, III, 1960, с. 159, 160, 166–167]. Противоречиви са сведенията за общия обем и на установилите се в изследваното географско пространство прабългари. За волжко-камската групата преселници се твърди, че не надвишава 30 000 души, докато тези, дошли от района на Пражко-корчакската и Пенковската култура, се предполага, че са 20 000, т.е. общият им обем варира около 50 000, значително по-малък от общия брой на славяните, установили се по това време по нашите земи [Етнография на България, I, 1980, с. 252–269; Рашев, Р. 2008, с. 259 и сл.].

Тези два основни вида имиграционни движения като цяло имат стихийен характер (не са организирани от съществуващите в изследваното географско пространство държавни образувания). Те са породени от стремежа на участниците в тях за търсене на по-добри условия за живот и имат за цел трайно заселване в новозавладените територии. В резултат на този тип имиграционни движения по нашите земи настъпват глобални етнически и политически промени – създава се българската държава, в която доминира славянското население.

Имиграцията на население в проучваното географско пространство продължава и през следващите векове от съществуването на Първата българска държава. Тя обаче се различава от тази в началото на изследваната епоха.

Основната ѝ същност по това време се определя от целенасочено организирани и провеждани от съответните държавни управления (българско и византийско) заселвания в интересувашото ни географско пространство на външно за страната население. Става въпрос за разселването както на пленено по време на военните стълкновения, така и на непокорно население, чието преселване е целяло успокояване на размирните територии. Особено активно такъв тип заселвания провеждат българските владетели Тервел, Крум, Омуртаг, Симеон и Самуил и от византийските императори Константин V Копроним, Лъв IV Хазарски, Никифор I и Василий II [ГИБИ, III, 1960, с. 269–270, 275–276, 280, 284, 301; ГИБИ, IV, 1961, с. 11–15; ГИБИ, V, 1964, с. 309–310; ГИБИ, VI, 1965, с. 23–24; Златарски, В. 1971 а, с. 339–340]. Този тип механични придвижвания имат насилствен характер, което предопределя стремежа на по-голяма част от принудените да мигрират впоследствие да търсят пътища за завръщане по родните си места. Като цяло те са с ограничен обем и са ориентирани от юг – югоизток на север, североизток и северозапад.

Същевременно и през този период продължава практиката за заселване по нашите земи на групи от идващи от север варварски племена. Най-активни в това отношение са печенезите, които особено след началото на XI в. все по-масово се заселват в изследваното географско пространство [ГИБИ, VI, 1965, с. 312; ГИБИ, VII, 1968, с. 197 и сл.; Златарски, В. 1972, с. 90 и сл.]. Обемът на участващите в този тип миграционни движения е незначителен, свидетелство за което е и фактът, че много бързо те биват асимилирани от местната славянска общност.

Този тип имиграционни движения продължава и в епохата на византийското владичество. Установявайки невъзможността да се противопостави на нашествията на настъпващите от север варварски племена – най-вече печенези, узи и кумани – и с тяхното трайно установяване в земите на юг от Дунав, византийската власт се опитва да контролира и канализира този процес. Тя ориентира отделните имиграционни потоци към стратегическите и слабо заселените области в изследваното географско пространство – по поречието на Дунава, в Добруджа, в Източна Тракия, в районите на Средец, Ниш, Овче поле и др. [ГИБИ, IV, 1965, с. 312, с. 381 и сл.; ГИБИ, VII, 1968, с. 197 и сл., с. 204 и сл.; ГИБИ, VIII, 1971, с. 54; Златарски, В. 1972, с. 90 и сл.].

През XI–XII в. по нашите земи се осъществяват и друг вид организирани от византийската власт имиграционни движения. Те са свързани със разквартируването по нашите земи на византийски гарнизони и представители на управляващата администрация, произхождащи от различни краища на Византийската империя, част от които след приключване на непосредствените им задължения се установяват за постоянно тук [Литаврин, Г. 1960, с. 284 и сл.]. Основната ориентация на този тип движения е от юг–югоизток на север, а обемът им не е голям и на практика не променя съществуващото етническо статукво.

Симбиозата между отделни видове имиграционни движения се наблюдават по нашите земи и в периода на Втората българска държава. Продължава осъществяването от властта на т.нар. наказателни имиграции, обемащи плененото във военни стълкновения население и това участващо в брожения срещу официалната държавна власт. Паралелно с тях не престават и нерегламентирани (без разрешението и против волята на управляващите съответните територии) заселвания на различни групи варварски племена. В периода XII в. – началото на XIII в. се отчитат последните заселвания на печенези и кумани по нашите земи, а от средата на XIII в. се наблюдава появата и на татари, туркмени и алани [ГИБИ, VII, 1968, с. 210 и сл.; Ангелов, Д. 1974, с. 27 и сл., с. 59 и сл.; Ников, П. 1928, с. 41 и сл.; Борисов, Б. 2006, с. 190–197]. Основните посоки, от които се появяват тези потоци, са в диапазона от североизток до северозапад, а целта на участващото в тях население е трайно установяване в страната, но обемът им не предизвиква съществени етнически промени в страната.

В края на изследвания период към нашите земи се насочва нов вид имиграционна вълна. Става въпрос за настъпващата от югоизток османска маса, насочена към нашите земи с цел завладяване на територии за постоянно заселване. Нейното начало се поставя в края на шестото и началото на седмото десетилетие на XIV в. (1359–1364 г.), когато около 10 000 османци се установяват в Тракия и постепенно, с последователното отвоюване на отделни области от изследваното географско пространство обхваща целите му предели [Ангелов, Д. 1953, с. 347 и сл.; Barkan, Ö. 1949–1950, р. 105 и сл.]. Първоначално то се свежда до настаняване на гарнизони и управници в завзетите земи, а впоследствие – и със заселване на компактно население, основно в стратегическите райони – североизточните, западните и централните южни. Този тип имиграция, макар неголяма по обем, предизвиква съществени промени по нашите земи. В политическо отношение довежда до унищожаването на българската държава, а в етническо – до оформяне на анклави, където доминира османското население.

Обобщавайки анализа на осъществяваните по нашите земи имиграция на населението през Средновековието можем да достигнем до следните изводи:

Две са основните направления, по които се осъществява установяването в изследваното географско пространство на външно за страната население. Първото е от север, в диапазона от

североизток до северозапад, като движението по това направление се отчита през по-голямата част от изследвания период. Второто е от югоизток и се реализира най-вече в края на проучваната епоха.

Богато е разнообразието от фактори, които въздействат върху този тип механично движение на интересуващото ни население, най-значимо обаче е влиянието на тези природо-географско, политическо и икономическо естество.

Обемът на участващото в този вид миграции население е значителен и довежда до съществени промени в етнодемографското състояние на страната.

Основният вид външни механични движения, които довеждат отлив на население от общия обем, обитаващо изследваното географско пространство, са *емиграциите*.

Първите в рамките на изследваната епоха значими емиграционни движения на население, обитаващо изследваното пространство, се отнасят до нейното начало и се свързват с изселването на част от местното население под натиска на настъпващите маси славяни и прабългари. Ориентацията на неговата емиграция е основно на юг – югоизток. [ГИБИ, III, 1960, с. 66–67, 264, 272; ЛИБИ, I, 1958, с. 384–385; Ангелов, Д. 1971, с. 182 и сл.]. Този тип механични движения са неорганизирани, плод на персонални, семейни или родови решения за спасение от безчинствата, които съпътстват заселването по нашите земи на идващите от север племена. В тях участва съществена част от коренните жители.

По-различен е характерът на следващата голяма емиграционна вълна, обхванала нашите земи. Става въпрос за тази, отчетена веднага след падането на България под византийска власт. Тя е организирана и проведена от византийската администрация. Първоначално по изричната заповед на Василий II всички участници в българската войска, воюващи срещу завоевателите, са заселени в арменската област Васпуракан [Златарски, В. 1971, с. 748 и сл.]. След това да се изселват и тази част от българската аристокрация, която не приемала новите управници. Повечето от нейните представители са заселени в Армения и Грузия и само неколцина се установяват в Константинопол [Златарски, В. 1972, с. 127 и сл.]. Тези действия на византийската власт имат наказателен характер и целят чрез поставянето на тези две групи от българското население в разноетнична среда неговата постепенна асимилация.

Последната голяма емиграционна вълна, обхванала населението на страната, е от края на изследвания период. Тя е провокирана от настъпването на османците и в нея се включва населението, търсещо спасение от техните безчинства. Ориентацията ѝ е на север, в целия диапазон от североизток – към пределите на Русия, до северозапад – към Централна и Западна Европа. [Barkan, Ö. 1949–1950, p. 105 и сл.].

Паралелно с тези основни емиграционни вълни обитателите на нашите земи през различни периоди от изследваната епоха участват в редица локални емиграции. Едни от тях са стихийни, провокирани от нашествията на варварски племена по нашите земи – на печенези и руси през X в., на узи и кумани през XI в., на татари през XII и XIII в. [ГИБИ, VI, 1965, с. 175; Борисов, Б. 2006, с. 190–197]. Други са целенасочено организирани от управляващите, като например тези, провокирани от решенията на събора срещу богомилите от 1211 г., които довеждат до масовото изселване на богомилите от страната [Казачкова, Д., Лурье, Я. 1955; Примов, Б. 1959, с. 48 и сл.]. Ориентацията на този тип емиграционни движения е от юг–югоизток – към азиатските територии на Византия, през североизток – към Русия, до северозапад – към Централна и Западна Европа. Макар и ограничени по обем, в редица случаи те довеждат до значително намаление на населението в отделни райони на страната.

Прегледът на емиграциите, в които участва населението, обитаващо страната през Средновековието, налага няколко основни извода:

Посоките на този вид механично движение са в доста широк диапазон – от юг–югоизток, през север–североизток до северозапад.

Основната група фактори, определящи тези миграции, са от политическо естество.

Макар осъществяваните през изследвания период емиграции да обхващат незначителна част от населението на страната, последиците от тях оказват съществено негативно въздействие върху цялостното развитие на страната.

Вторият основен вид миграционни движения са *вътрешните*. Те на практика не довеждат до промяна в броя на населението, а само до неговото териториално преразпределение.

По начина на своето провеждане те също се делят на две основни групи – стихийни и организирани.

За осъществяването на т.нар. стихийни вътрешни миграции влияят различни причини. Едни от тях са провокирани от външен, обикновено разноетничен натиск, който довеждат до напускане от местното население на родните им поселения. Особено активен този процес е по време на чуждите нашествия по нашите земи – на варварски племена, на кръстоносци и пр. В това си движение част от изселващите се не напускат съответния регион и се установяване в по-близката или по-далечната околност на родните им селища. Обикновено след омиротворяване на региона това население се завръща по родните места. В определени случаи част от него остава в новите си местообиталища и създава нови поселения [Ангелов, Д. 1971, с. 182–190; Примов, Б. 1949, с. 1–145; Борисов, Б. 2006, с. 190–197; Рашев, Р. 2008, с. 25 и сл.].

В други случаи основание за стихийни вътрешни миграции са обстоятелства от демографско естество. Увеличената популация, особено през епохата на византийското владичество и по време на Втората българска държава, довежда до стесняване на наличното в съответните поселения жизнено пространство и провокира изселването на част от обитаващото ги население (обикновено това са млади хора). Търсещо възможност за препитание и по-добри условия за живот, част от това население се разселва в различни области на страната [Ангелов, Д. 1971, с. 234 и сл.; Въжарова, Ж. 1965, с. 123 и сл.; Въжарова, Ж. 1976, с. 448 и сл.; Дуйчев, И. 1949, с. 163 и сл.].

Във втората, условно обособена съобразно начина на провеждането си, група вътрешни миграции се включват организирани и проведените от управляващите размествания на населението. В повечето случаи те се осъществяват въпреки волята на населението и имат наказателен характер спрямо размирни, непокорни или преминали на страната на врага жители на страната – практика широко разпространена във византийското общество, а използвана умело и от българските владетели [ГИБИ, III, 1960, с. 260, 280; ГИБИ, VII, 1968, с. 23–24; Златарски, В. 1971, с. 314 и сл.].

Обобщавайки информацията за осъществяваните вътрешни миграции от населението на средновековна България можем да направим следните констатации: Ориентацията им е разнородна. Основните фактори, които въздействат върху този тип механично движение, са от политическо, демографско и икономическо естество. Макар че те не довеждат до промяна в броя на населението в страната, чрез териториалното му преразпределение влияят върху съществуващия в изследваното географско пространство демографски баланс.

В заключение можем да заявим, че миграциите, осъществявани по нашите земи през Средновековието, оказват разностранно влияние върху развитието на населението. В етническо отношение се установява, че при разселването на отделните групи, макар между тях да се осъществява етнокултурна симбиоза, доминирането на славянския субстрат предопределя размиването на по-малките етноси в неговата маса. В количествено отношение – очертава се приоритет на тези миграционни движения, които довеждат до нарастване на обитаващото страната население.

Възпроизводството на населението се влияе от всички промени, които съпътстват неговото развитие, включително и от динамиката в разпределението му в зависимост от значението на един или друг признак, взети отделно или в комбинация, т.е. от характерните за това население демографски структури.

Основни сред тях са **възрастовата и половата структура**.

Въз основа на палеоантропологичния материал от периода VIII–XIV в. ще се проследят особеностите на тези структури, тяхната динамика и причините, които я определят, характерни за населението, обитаващо страната през Средновековието.

Информацията за *възрастта* на погребаните в проучените некрополи е обобщена в **таблица 3**.

Таблица 3.

Разпределение на погребаните в некрополите по българските земи в периода VIII–XIV в. по-големи възрастови групи
(в проценти)

векове	VIII–X в.	XI–XII в.	XIII–XIV в.	VIII–XIV в.
възrastови групи				
0–14 г.	37,8	33,1	28,8	33,9
15–59 г.	59,2	61,1	64,1	60,5
над 60 г.	3,0	5,8	7,1	5,6

Източник: изчисления на автора по публикуваните от С. Ангелова, П. Боев, Б. Борисов, И. Бъчваров, П. Гатев, П. Гюзумов, М. Даскалов, Б. Димитрова, Л. Дончева-Петкова, Й. Йорданов, В. Йотов, Л. Кавгазова, Н. Кондова, Л. Крайчев, М. Кънчев, Д. Пиперкова, В. Русева, Д. Станчев, Ст. Станчев, К. Тотев, С. Торбатов, Сл. Чолаков през периода 1958–2014 данни от некрополите при Балчик (VII–IX в.), Топола (VII–IX в.), Нови пазар (VIII–IX в.), Хитово (VIII–IX в.), Табачка (VIII–IX в.), Батин (IX–X в.), Девня (IX–X в.), Николово (IX–X в.), Тръстеник (IX–X в.), (IX–X в.), Дуранкулак (IX–X в.), Доброселец (X–XI в.), Одръци (XI в.), Дядово (XI–XII в.), Поморие (XI–XII в.), Знаменосец (XI–XII в.), Искрица (XI–XII в.), Ковачево (XII в.), Стара Загора (XI–XIII в.), Кабиле (XI–XIV в.), Ямбол (XII–XIII в.), Велико Търново (XII–XIV в.), Караново (XII–XIV в.), Перник (XII–XIV в.), Силистра (XIII–XIV в.), Каварна (XIII–XIV в.), Янтра (XIV в.), Боженишки Урвич (края на XIV в. – началото на XV в.).

Анализът на данните от таблицата позволява следните констатации:

1. Относителните дялове на съответните възрастови групи в общия обем население са , както следва: а) сравнително висок относителен дял на лицата от първа възрастова група, вариращ между 28,8% и 37,8% със средна стойност за цялата епоха от 33,9%; б) много висок относителен дял на лицата от втората възрастова група, вариращ между 59,2% и 64,1% със средна стойност за цялата епоха от 60,5%; в) много нисък относителен дял на лицата от третата възрастова група, вариращ между 3,0% и 7,1% със средна стойност за цялата епоха от 5,6%. При съпоставката между средните стойности за тези условно обособени групи се установява съотношение 34:60:6, свидетелстващо за изключително прогресивния тип възрастова структура сред проучваното население.

2. Съпоставянето на данните от таблицата в хронологичен план позволява да се установи: а) през цялата изследвана епоха се наблюдава намаляване в относителния дял на лицата във възрастта до 14 години, като най-отчетливо е в периода XIII–XIV в.; б) в относителните дялове на възрастовата група, обемаща лицата от 15 до 59 години се отчита постепенно увеличаване – за проучваната епоха то е с 4,9 пункта, което на фона на общия им обем е незначително; в) идентична тенденция се наблюдава и в относителния дял на последната възрастова група. Нарастването при тази група е с 4,1 пункта. Съпоставено със стойностите на този показател от началото на изследваната епоха то свидетелства за прираст от над два пъти. Въпреки това преживелите до тази възраст продължават да бъдат изключително малко. Обобщението на анализа върху хронологичната динамика на данните от таблица 3. позволява да се установи, че измененията при констатираните намаление в относителния дял на изследваните индивиди в ниска възраст и увеличаване при относителния дял на тези във висока възраст, са незначителни

и не могат като цяло да променят характерния за изследваното население младежки тип възрастова структура.

3. Наблюдава се ниско демографското натоварване (издръжката на незаетите в общественото производство от заетите в него). То е породено най-вече от значителната детска смъртност, ограничаваща общия обем на лицата от първата възрастова група и малкото количество на лицата, доживели възраст над 60 години.

Данните за разпределението на погребаните в изследваните некрополи по *пол* са обобщени в **таблица 4**. В резултат на анализа им се установява:

Таблица 4.

Общо съотношение при разпределението на погребаните в некрополите по българските земи през периода VII–XIV в. по пол
(жени на 1000 мъже)

векове	VIII–X в.	XI–XII в.	XIII–XIV в.	VIII–XIV в.
съотношение	764	866	905	862

Източник: изчисления на автора по публикуваните от С. Ангелова, П. Боев, Б. Борисов, И. Бъчваров, П. Гатев, П. Гъзюмов, М. Даскалов, Б. Димитрова, Л. Дончева-Петкова, Й. Йорданов, В. Йотов, Л. Кавгазова, Н. Кондова, Л. Крайчев, М. Кънчев, Д. Пиперкова, В. Русева, Д. Станчев, Ст. Станчев, К. Тотев, С. Торбатов, Сл. Чолаков през периода 1958–2014 данни от некрополите при Балчик (VII–IX в.), Топола (VII–IX в.), Нови пазар (VIII–IX в.), Хитово (VIII–IX в.), Табачка (VIII–IX в.), Батин (IX–X в.), Девня (IX–X в.), Николово (IX–X в.), Тръстеник (IX–X в.), (IX–X в.), Дуранкулак (IX–X в.), Доброселец (X–XI в.), Одърци (XI в.), Дядово (XI–XII в.), Поморие (XI–XII в.), Знаменосец (XI–XII в.), Искрица (XI–XII в.), Ковачево (XII в.), Стара Загора (XI–XIII в.), Кабиле (XI–XIV в.), Ямбол (XII–XIII в.), Велико Търново (XII–XIV в.), Караново (XII–XIV в.), Перник (XII–XIV в.), Силистра (XIII–XIV в.), Каварна (XIII–XIV в.), Янтра (XIV в.), Боженишки Урвич (края на XIV в. – началото на XV в.).

1. Параметрите на съотношението жени на 1000 мъже през отделните периоди на изследваната епоха варират между 764 и 905, при което средната стойност на този показател е 862. Тя позволява констатацията, че в междуполовото съотношение при населението, обитаващо страната през Средновековието, като цяло преобладава мъжкото население.

Няколко са основните фактори за тази ситуация: а) биологичните закономерности, предопределящи раждането на повече момчета отколкото момичета; б) изключително високата женска смъртност във фертилния период, породена от съчетаването на високата майчина смъртност по време на и непосредствено след раждането и увеличаващата се податливост на женския организъм вследствие на активната ангажираност на жената с тежък физически труд към по-ранна смърт [Чолаков, С., Кондова, Н. 1995, с. 289–301; Йорданов, Й., Димитрова, Б. 2005, с. 415–459].

Що се отнася до съществуващото в специализираната литература становище [Габдарахманов, П. 1991, с. 17–22 и цит. там лит.], че констатираното неравенство между половете се предопределя от широко разпространеното през Средновековието, особено сред бедните семейства, детеубийство на момичетата, трябва да заявим, че наличният изворов материал не свидетелства за регистрирането на такава практика по нашите земи.

2. Тенденцията в хронологичната динамика на наблюдаваните показатели е, както следва: а) при мъжете тя е постъпателно низходяща. Спадът е с 4,4 пункта и през последния период от изследваната епоха относителният дял на мъжете достига до 52,5% от цялото население; б) при жените тази тенденция е възходяща, позволяваща в края на проучваната епоха те да са 47,5% от всички обитатели на страната. Разностранни са причините, налагащи тази тенденция, определяща обаче сред тях е понижаването на смъртността сред жените, предизвикано от подобряване на санитарните условия в тогавашните жилища и селища и повишаване хигиената на техните обитатели.

Въпреки това в междуполовото съотношение продължава доминацията на лицата от мъжки пол.

Динамиката в демографските процеси, характерни за жителите на нашите земи през изследвания период, и промените, които настъпват в демографските структури на това население, оказват съществено въздействие върху една от основните му, най-общии демографски характеристики – **неговия брой**.

Определянето на параметрите на тази характеристика е привличало вниманието на редица наши изследователи. обстоятелството, че конкретна информация (такава от статистически характер) по този въпрос липсва, предопределя наличието на различни, не рядко противоречиви твърдения по този въпрос, базирани се най-вече върху използването на различни методи при обработка на достигналите до нас данни.

Сведенията от наличния извор и историографски материал са обобщени в **таблица 5**. Техният анализ позволява достигането до няколко основни извода, относно броя на обитаващите страната през Средновековието.

Таблица 5.

Брой на населението, обитаващо българските земи през периода VII–XIV в.

(в милиони)

период	края на VII в.	началото на XI в.	средата на XIV в.	края на XIV в.
брой	0,9	1,2	1,9	1,4

Източник: изчисления на автора по данните публикувани в: [Тотев, А. 1972, с. 320 и сл.; Тотев, А. 1981, с. 36 и сл.; Аркадиев, Д. 1986, с. 8 и сл.; Рашев, Р. 2008, с. 259 и сл.; Етнография на България, 1980, с. 252 и сл.].

1. Редуцирането, наблюдавано в края на предходната историческа епоха, в броя на изследваното население, осъществяващо се под въздействието на варварските нашествия, в началото на проучвания период е преодоляно. Този процес се базира основно на имигриращото в интересувашото ни географско пространство външно за страната население. В резултат на това към края на VII в. се достигат стойности, близки до тези от разцвета на римската епоха, когато е отчетен максимумът в броя на обитаващите нашите земи през Античността.

2. При динамиката на изследвания показател през различните етапи от проучвания период се наблюдават различни тенденции. В хронологичния диапазон между края на VII в. и средата на XIV в. се наблюдава постъпателно възходяща тенденция, чийто средногодишен прираст е 1,7 %. В последния половин век от разглежданата епоха тенденцията в динамиката на разглеждания показател променя своята ориентация – става низходяща, с отрицателен средногодишен прираст от -5,3 %.

3. Разнообразни са факторите, влияещи върху очертаването на отделните тенденции. Тези, свързани с нарастване на населението, в основата си са с демографски характер, представлявайки симбиоза между естествения и механичния прираст на обитаващото изследваната територия население.

Колкото до факторите, довели до наблюдаваното през втората половина на XIV в., намаление в броя на проучваната общност, в основата си те са от епидемиологично естество. Свързани са със широкомащабното разпространение на чумната пандемия по нашите земи в периода след 1347 г. Към края на изследваната епоха върху намалението на населението влияние оказват и настъпилите в страната политически промени. Става въпрос за събитията около падането на България под османска власт, които предизвикват както емиграцията на част от обитателите ѝ, така и физическото унищожаване на други от тях.

Въпреки това като цяло през проучвания период се наблюдава нарастване в броя на обитаващата страната население, чийто средногодишен прираст е 0,8 %.

Динамиката в демографските процеси и структури на изследваното население е свързана (пряко и косвено) и с неговото **териториално разпределение**.

Различни са измерителите, които се прилагат при проучването на връзките между населението и обитаваната от него територия. С оглед информацията, която се съдържа в наличните извори, разкриването на същността и спецификите в териториалното разположение на населението, обитаващо страната през Средновековието, ще се базира върху изясняването на два основни негови показателя – гъстотата на населението и неговата урбанизираност.

Таблица 6.

Гъстота на населението, обитаващо българските земи през периода VII – XIV в.
(средно на 1 кв. км)

период	края на VII в.	началото на XI в.	средата на XIV в.	края на XIV в.
души	8,2	10,9	17,3	12,7

Източник: изчисления на автора по данните, публикувани в: [Тотев, А. 1972, с. 320 и сл.; Тотев, А. 1981, с. 36 и сл.; Аркадиев, Д. с. 8 и сл.; Рашев, Р. с. 259 и сл.; Етнография на България, I, 1980, с. 252 и сл.]

Информацията за средната *гъстота на населението* по нашите земи през периода края на VII в. – края на XIV в. е обобщена в **таблица 6**. Нейният поэтапен анализ позволява следните констатации:

В периода на Първата българска държава средната гъстота на населението варира между 8,2 и 10,9 души на кв.км. В динамиката на този показател се очертава постъпателно възходяща тенденция, като средногодишният прираст е 0,01 души на кв.км.

В периода началото на XI в. – средата на XIV в. (епохата на византийското владичество и по-голяма част от Втората българска държава) средната гъстота на населението варира между 10,9 и 17,3 души на кв.км. Продължава очертана в предходния период възходяща тенденция в динамиката на този показател. При това тя се извършва с по-бързи темпове от тези за предходния етап, като средногодишният прираст достига 0,02 души на кв.км.

В края на изследваната епоха средната гъстота на населението, обитаващо страната ни, е 12,7 души на кв.км. Съпоставянето на тази стойност с показанията от средата на XIV в. свидетелства за промяна в ориентацията на наблюдаваната тенденция – тя вече е низходяща. Спадът е отчетлив, като отрицателният средногодишен прираст е -0,09 души на кв.км.

Обобщавайки анализа на стойностите за средната гъстота на населението в страната през Средновековието, можем да заявим:

1. Независимо от разнопосочността в ориентацията на тенденцията, очертаваща динамиката на този показател през проучвания период, като цяло тя е постъпателно възходяща.

2. За изследвания седемвековен период тя нараства с 1,5 пъти, което е резултат от общото увеличаване в броя на населението.

Наблюдава се обаче неравномерно заселване на различните области на страната през отделните етапи от изследваната епоха.

Според родните изследователи в периода до средата на IX в. най-гъсто са населени североизточните райони на съвременна България. Основавайки се преди всичко върху данните от археологическите проучвания, те заявяват, че основни причини за това са определящата за съхраняване целостта на новообразуваната българска държава отбранителна функция на региона и природо-географските му дадености, осигуряващи достатъчно възможности за изхранването на обитаващото го население [Рашев, Р. 2008, с. 259.].

Впоследствие концентрацията на населението в отделните части на страната се променя. Разположени на основния път, по който са се осъществявали вражеските нашествия по нашите

земи, североизточните и югоизточните области постепенно се обезлюдяват. Търсейки спасение, населението от тези райони се изтегля на запад, насочвайки се към централните, южните и западните райони. Това е основната причина в годините непосредствено преди падането на България под османска власт гъстотата на населението в Добруджанското деспотство да е 13 души на кв.км, в Търновското царство – 25, а във Видинското – 30 [Аркадиев, Д. 1986, с. 8 и сл.].

Определена представа за териториалното разположение на населението, обитаващо страната през Средновековието, предоставя и анализът на информацията за неговата *урбанизираност*.

В изследователското пространство доминира становището за пълната дезурбанизираност на територията ни в началото на изследвания период. Този процес се провокира от заселването се по нашите земи неавтохтонно население, което налага нова селищна система. При нея характерното за края на предходната историческа епоха тоталното господство на укрепените градски центрове се заличава и в основна обитавана поселищна форма се превръща неукрепеното село [Рашев, Р. 2008, с. 153 и сл. и цитираната там литература.]. Твърдение, което анализът на наличния изворов материал опровергава [Ваклинова, М. и кол. 1995, с. 83 и сл.]. Макар с редуциран брой, градски средища съществуват в пределите на новообразуваната българска държава, като общият обем на техните обитатели е около 8–10% от всичките жители на страната.

През следващите векове броят на съществуващите в пределите на страната градове постепенно се увеличава, достигайки своя максимум в края на изследваната епоха. Относно конкретната им стойност съществуват различни мнения. Техните усреднени параметри, налагат констатацията, че варират между 80 и 100 града. Това, от своя страна, довежда до нарастване и на относителния дял на обитаваното от тях население, което в средата на XIV в. вече е 15–17 % от всичките жители на страната. Отчетеното нарастване в този показател се основава на различни фактори, определящи сред които са тези от политическо и икономическо естество [Ваклинова, М. и кол. 1995, с. 83 и сл.; Овчаров, Т. 2004, с. 30 и сл.].

Независимо, че през последните десетилетия от изследваната епоха очертаната динамика на изследвания показател е нарушена, постъпателно възходящата тенденция като цяло е определяща за урбанизираността на българските земи през Средновековието.

Разглеждайки този процес, трябва да отчетем че степента на урбанизация в отделно обособените области на страната е различна. Най-голяма е тя по Черноморското крайбрежие. Обстоятелство, породено преди всичко от съчетаването на съхранилата се там, наследена от предшествашите епохи, градостроителна традиция и мястото на региона в икономическото развитие на страната.

Развитието на населението, обитаващо българските земи през VII–XIV в., е неразривно свързано с **демографската политика**, провеждана от съществуващите в изследваната територия държавни институции. Представлявайки система от мероприятия, които отразяват възгледите на управляващите в областта на демографското развитие, тази политика е насочена към формирането на желания от тях тип възпроизводство на населението. Отчитайки особеностите в цезаропапистките държави (каквито са тези, съществуващи по нашите земи през този период), реализацията на тази политика е съчетание между действията на държавната и религиозната власт, между светското и каноничното право. В законодателно отношение тези действия са регламентирани в Юстиниановото законодателство, *Еклогата* (Византийската – създадена от Лъв III през 726 г. и Славянската – създадена след Покръстването в България), *Закона за съдене на хората* (създаден непосредствено след приемане на християнството, при изразено желание на княз Борис I), *Номоканона* (византийски сборници от царски правила и императорски укази, отнасящи се до църквата, съставени в периода VI–VII в.), *Синагмата на Матей Властар* (систематичен сборник на византийските църковни и граждански закони, съставен в 1335 г.), Душановия закон (създаден в Сърбия през периода 1349–1354 г. по заръка на цар

Стефан Душан и прилаган в тези български земи, които в определен период се намирили под сръбска власт), каноните на Българската православна църква и Византийската православна църква [Андреев, М., Милкова, Ф. 1979, с. 198 и сл.; Петкова, Ц. 2008, с. 85 и сл.; Бакалов, Г. 2006, с. 396 и сл.; Петрова, Г. 1992, с. 5 и сл., с. 46 и сл., с. 81 и сл.]. В споменатите законници се обосновават широк кръг от мероприятия, свързани с тази политика, които съобразно същността на преследваната цел могат условно да се обособят в няколко групи.

Основната група обобщава мероприятията, отнасящи се до *повишаване на раждаемостта*. С оглед обстоятелството, че мнозинството от децата, родени през изследваната епоха, са плод на брачна раждаемост, закономерно е усилията да са ориентирани към нейната активизация. Това се осъществява посредством действия както за увеличаване количеството на браковете, така и за нарастване броя на ражданията в рамките на един брак.

Действията, отнасящи се до *увеличаване броя на браковете*, са ориентирани в две основни направления: 1) до ограничаване възможностите за тяхното разтрогване и 2) до разширяване възможностите за тяхното сключване.

По отношение на първото направление усилията на управляващите са насочени към ограничаване възможностите за развод на подопечното им население. За целта възможностите за разтрогване на сключен брак са изключително стеснени. В езическата епоха това се осъществява чрез предоставяне инициативата за развод единствено на мъжа, а след приемане на християнството – посредством изрична регламентация на основанията за развод и строго съблюдаване на тяхното изпълнение [Андреев, М., Милкова, Ф. 1979, с. 198 и сл.].

Действията свързани с разширяване на възможностите за сключване на брак, са свързани с регламентацията на правото за осъществяване на бракове между представители на различни съсловия и религии, с разрешаването на повторните бракове, с реализацията на бракове, осъществени по различни начини, както и с регламентация на ниска възраст за встъпване в брак [Андреев, М., Милкова, Ф. 1979, с. 198 и сл.; Петрова, Г. 1992, с. 113 и сл.].

Всичко това обаче не се прави безогледно, то е съобразено с основната цел на тази политика – *нарастване броя на родените деца*. Нейната реализация е ориентирана в три основни направления:

Първото касае ограничаване сключването на неплодоспособни бракове и такива, в резултат на които се ражда нездраво поколение. С оглед на това се разширява кръгът на забраната за бракове между роднини. Става въпрос както за кръвно родство, така и за родство по сватовство и духовно родство. И ако в езическа България на този проблем не се е отделяло съществено внимание, то впоследствие най-вече във връзка с разширяването на българската държава и потребността от увеличаване обема на наличния демографски потенциал, нашите управници предприемат наказателни мерки за спиране разпространението на предхристиянската практика за сключване на бракове между роднини [Андреев, М., Милкова, Ф. 1979, с. 198 и сл.; Петрова, Г. 1992, с. 113 и сл.].

Второто направление в политиката на управляващите по отношение нарастване броя на родените деца е свързано със стремежа за ограничаване на абортите. Според съществуващото законодателство криминалните аборти се възприемат като убийство на човешкия плод и се наказват по различен начин, включително и със смърт [Андреев, М., Милкова, Ф. 1979, с. 198 и сл.; Петрова, Г. 1992, с. 58 и сл.].

Третото направление в този вид политика касае икономическите мероприятия, насочени към нейната реализация. Макар и ограничени по вид и обем, те касаят създаването на условия за живот на всяко новородено независимо от неговия социален статус (става въпрос за регламентираното равнопоставяне при наследяване на имуществото между брачните и извънбрачните деца на покойния баща) [Андреев, М., Милкова, Ф. 1979, с. 198 и сл.; Бакалов, Г. 2006, с. 396 и сл.].

В разпространеното по нашите земи през Средновековието законодателство са регламентирани действия, насочени към ограничаване и на *друга група фактори, влияещи негативно*

върху повишаване на раждаемостта в страната. На първо място, сред тях са тези, отнасящи се до забраната на полигамията. Широко разпространена в езическа България, с приемането на християнството тя се забранява и наказва. Обстоятелство, свързано както с постулатите на новоустановената религия, така и с направената още през изследваната епоха констатацията, че родените в полигамните бракове деца не са повече от тези в моногамните [Андреев, М., Ф. Милкова. 1979, с. 198 и сл.; Бакалов, Г. 2006, с. 396 и сл.; Петрова, Г. 1992, с. 119 и сл.].

Тук трябва да отнесем и предприетите от управляващите законодателни мероприятия по отношение на друга група деяния, ограничаваща раждаемостта – сексуалните пороци. За нивото на тяхното разпространение свидетелства детайлната им регистрация в законодателните разпоредби, а за отношението на управляващите към тяхното практикуване – регламентираните сурови наказания [Петрова, Г. 1992, с. 81 и сл., с. 103 и сл., с. 127 и сл.].

Втората основна група мероприятия, обемащи усилията на управляващите във връзка със стремежа им за увеличаване броя на обитаващото страната население през VII–XIV в., е свързана с *понижаване на неговата смъртност*. Те условно могат да се обособят в две основни направления – свързани със здравното състояние на населението и с благоустройството и санитарно-хигиенното състояние на изследваното географско пространство.

Политиката по първото направление се базира върху постулатите на християнската религия за „любовта към ближния“ и „грижата за бедстващите и болните“ и целенасоченото и провеждане по нашите земи се осъществява след покръстването. С нейната реализация са ангажирани най-вече религиозните институции – църкви и манастири. Именно към манастирите се създават първите болнични заведения. Сред тях от определящо значение за страната са тези в манастирите „Св. Пантелеймон“ в Преслав, в Бачковския, Рилския, Троянския, Червенския и др. манастири, където се организират и първите школи за обучение и подготовка на специализирани в тази област кадри. Най-широкомащабна в това направление е дейността на школата в Бачковския манастир [Георгиев, М. 1988, с. 50–61; Георгиев, М. 1989, с. 38–42; Апостолов, М. 1969; Попов, М. 1957, с. 45–52; Апостолов, М. 1992, с. 49 и сл.]. В резултат на това в страната се оформя своеобразна мрежа от лечебни заведения и лечители, които полагат грижи за здравното състояние на населението, без значение на имотно състояние, социален статус и обществено положение.

Според някои изследователи определена активност в областта на здравеопазването се осъществява и от светската власт. Тя се открива в законодателството на някои български владетели. Визирайки законите на хан Крум за изкореняване на лозята и наредбите на цар Самуил за мелиоративни мерки по отводняване на заблатените места в западните български земи, те твърдят, че наред с всичко останало тази законодателна дейност целяла и подобряване здравното състояние на населението [Апостолов, М. 1992, с. 49 и сл.].

Приоритетен ангажимент на светската власт е осъществяването на действия, свързани с второто направление от мероприятия по отношение понижаване смъртността на населението – това, отнасящо се до благоустройството и санитарно-хигиенното състояние на страната.

Започвайки изграждането на българската държава върху територия, разорена от няколковековни непрестанни набези, унищожили почти напълно съществуващата инфраструктура, както и цялото наследство на предходната епоха в тази област на човешкото познание, управляващите предприемат редица мерки за нейното възстановяване. Част от тях са свързани с изграждането на водоснабдителни и канализационни мрежи (най-вече в големите селища) и със строените в съответствие езическите хигиенни традиции различни сгради със санитарно-хигиенно предназначение [Георгиев, М. 1989 а, с. 12–17; Попов, М. 1956; Ваклинов, С. 1977, с. 110; Козаров, Г. 1906; Тотев, Т., Георгиев, П. 1980]. Така че в края на изследвания период, макар да не се достига нивото, съществуващо в тази област по нашите земи през Античността, осъществяваните от властта подобрения в благоустройството и санитарно-хигиенното състояние на страна са очевидни.

Обобщавайки дейността на управляващите в изследваното географско пространство през периода VII–XIV в. по отношение понижаване смъртността на населението, можем да заявим, че те се превръщат в един от основните фактори за увеличаване на неговия брой.

Третата основна група мероприятия, свързана с усилията на управляващите, насочени към нарастване броя, на обитаващото страната население през VII–XIV в. се отнася до неговия *механичен прираст и териториално преразпределение*. Действията в тази област могат условно да се обособят в две основни групи. Първата, свързана със стимулиране имиграцията на външно за страната население. Втората, насочена към ограничаване емиграцията на население от проучваното географско пространство.

Целенасоченото заселване по нашите земи на външно за страната население е практика, осъществявана от държавните институции през целия изследван период. За нейната реализация се прилагат разнообразни по своя вид, преди всичко политически, мероприятия, сред които преобладават тези с насилствен характер. Независимо че срещу част от тях се оказва съпротива, като цяло този тип миграционни движения довеждат до нарастване броя на население, обитаващо изследваното географско пространство [ГИБИ, III, 1960, с. 269–270, 275–276, 280, 284, 301; ГИБИ, IV, 1961, с. 11–15; ГИБИ, V, 1964, с. 309–310; ГИБИ, VI, 1965, с. 312, с. 381 и сл.; ГИБИ, VII, 1968, с. 23–24, с. 197 и сл., с. 204 и сл.; ГИБИ, VIII, 1971, с. 54; Златарски, В. 1971 а, с. 339–340; Златарски, В. 1972, с. 90 и сл.].

Що се отнася до мероприятията, свързани със задържане в страната на необходимия за нейното развитие човешки ресурс, те са значително по-ограничени по обем от предходните. Ориентирани са най-вече към териториалното преразпределение на населението в стратегическите и слабо населените области и са симбиоза от такива с икономически (свързани преди всичко с предоставянето на определени данъчни облекчения) и административен (отнасящи се до осигуряването на различни форми на самоуправление) характер [ГИБИ, III, 1960, с. 260, 280; ГИБИ, VI, 1968, с. 23–24; Златарски, В. 1971, с. 314 и сл.; Ангелов, Д. 1971, 182–190; Примов, Б. 1949, с. 1 и сл.; Борисов, Б. 2006, с. 190–197; Рашев, Р. 2008, с. 25 и сл.].

Обобщаването на действията на управляващите българските земи през VII–XIV в. по отношение на демографското развитие на живеещото в тях население, позволява следните констатации. Те са ограничени (пространствено и хронологично), непоследователни са и са пропити от схоластиката на господстващата идеология. Въпреки това те са организирани така, че да достигат до по-голяма част от обитателите на страната. Обстоятелство, което е от решаващо значение за нарастване броя на населението, обитаващо по това време изследваната територия.

В заключение може да се отбележи, че през изследвания период със създаването и утвърждаването на Българската държава се оформя и характерният за нея демографски потенциал. Начинът на неговото изграждане и спецификите в последващото му развитие предопределят устойчивостта му и позволяват независимо от множеството негативно въздействащи му процеси да се съхрани своята самобитност.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Ангелов, Д. 1953 – Димитър Ангелов. Турското завоевание и борбата на балканските народи срещу нашествениците. – Исторически преглед, 1953, № 4, 347–398. [Dimitar Angelov. Turското zavoevanie i borbata na balkanskite narodi sreshtu nashestvenitsite. – Istoricheski pregled, 1953, № 4, 347–398].

Ангелов, Д. 1971 – Димитър Ангелов. Образуване на българската народност. София, 1971. [Dimitar Angelov. Obrazuvane na balgarskata narodnost. Sofia, 1971].

Ангелов, Д. 1974 – Димитър Ангелов. История на Византия. Т. 3. София, 1974. [Dimitar Angelov. Istoria na Vizantia. Т. 3. Sofia, 1974].

Андреев, Й. 1992 – Йордан Андреев. Всекидневието на българите през XII–XIV век. София, 1992. [Yordan Andreev. Vsekidneviето na balgarite prez XII–XIV vek. Sofia, 1992].

Андреев, М., Милкова, Ф. 1979 – Михаил Андреев, Фани Милкова. История на българската феодална държава и право. София, 1979. [Mikhail Andreev, Fani Milkova. Istoria na bdlgarskata feodalna ddrzhava i pravo. Sofia, 1979].

Апостолов, М. 1969 – Миладин Апостолов. О предистории высшего медицинского образования в Болгарии – Советское Здравоохранение, 1969, № 2. [Miladin Apostolov. O predystorii vysshego meditsinskogo obrazovaniya v Bolgarii – Sovetskoye Zdravookhraneniye, 1969, № 2].

Апостолов, М. 1992 – Миладин Апостолов. История на медицината. София, 1992. [Miladin Apostolov. Istoria na meditsinata. Sofia, 1992].

Аркадиев, Д. 1986 – Димитър Аркадиев. Населението на България през Средновековието (VII–XIV в.). – Население, № 2, 1986, с. 8 и сл. [Dimitŭar Arkadiev. Naselenieto na Balgaria prez Srednovekovieto (VII–XIV v.). – Naselenie, № 2, 1986, s. 8 i sl.].

Бакалов, Г. 2006 – Георги Бакалов. Византия (лекционен курс). София, 2006. [Georgi Bakalov. Vizantia (leksionen kurs). Sofia, 2006].

Бобчева, Л. 1984 – Любка Бобчева. Старобългарски християнски некропол при с. Крагулево, Толбухински окръг. – Известия на народния музей Варна, кн. 20 (35), Варна, 1984, 53–58. [Lyubka Bobcheva. Starobalgarski khristianski nekropol pri s. Kragulevo, Tolbukhinski okrag. – Izvestia na narodnia muzey Varna (INMV), kn. 20 (35), Varna, 1984, 53–58].

Боев, П., Кавгазова, Л., Пиперкова, Д. 1986 – Петър Боев, Л. Кавгазова, Д. Пиперкова. Антропологични данни от раннобългарски некрополи край гр. Девня. – Интердисциплинарни изследвания. Т. XIV, 1986, 193–197. [Petar Boev, L. Kavgazova, D. Piperkova. Antropologichni dannii ot rannobalgarski nekropoli kraj gr. Devnya. – Interdistsiplinarni izsledvania. T. XIV, 1986, 193–197].

Боев, П., Кондова, Н., Чолаков, С. 1980 – Петър Боев, Нели Кондова, Славчо Чолаков. Биологична реконструкция на ранносредновековното население на българските земи. – Българска етнография, 1980, № 2, 15–27. [Petar Boev, Neli Kondova, Slavcho Cholakov. Biologichna rekonstruktsiya na rannosrednovekovното население na balgarkite zemi. – Bŭlgarska etnografia, 1980, № 2, 15–27].

Боев, П., Кондова, Н., Чолаков, С. 1983 – Петър Боев, Нели Кондова, Славчо Чолаков. Средновековния некропол. Антропологични данни. – В: Перник. Т. 2. Крепостта Перник 8–14 в. София, 1983, 185–210. [Petar Boev, Neli Kondova, Slavcho Cholakov. Srednovekovnia nekropol. Antropologichni dannii. – V: Pernik. T. 2. Krepostta Pernik 8–14 v. Sofia, 1983, 185–210].

Боев, П., Чолаков, С. 1984 – Петър Боев, Славчо Чолаков. Антропологично проучване на некропола при с. Крагулево. – Известия на народния музей Варна, кн. 20 (35), 1984, 59–65. [Petŭr Boev, Slavcho Cholakov. Antropologichno prouchvane na nekropola pri s. Kragulevo. – INMV, kn. 20 (35), 1984, 59–65].

Борисов, Б. 2006 – Борис Борисов. Демографски промени в Североизточна Тракия през XI–XII век (по археологически данни). – В: Тракия и Хемимонт. Т. 1. Варна, 2006, 190–197. [Boris Borisov. Demografski promeni v Severoiztochna Trakia prez XI–XII vek (po arkheologicheski dannii). – V: Trakia i Khemimont. T. 1. Varna, 2006, 190–197].

Ваклинов, С. 1977 – Станчо Ваклинов. Формиране на старобългарската култура. София, 1977. [Stancho Vaklinov. Formirane na starobŭlgarskata kultura. Sofia, 1977].

Ваклинова, М. и кол. 1995 – Маргарита Ваклинова и кол. Българският средновековен град. Технологии. София, 1995. [Margarita Vaklinova i kol. Balgarskiyat srednovekoven grad. Tekhnologii. Sofia, 1995].

Въжарова, Ж. 1965 – Живка Въжарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI до XI в. София, 1965. [Zhivka Vazharova. Slavyanski i slavyanobalgarski selishta v bŭlgarskite zemi ot kraya na VI do XI v. Sofia, 1965].

Въжарова, Ж. 1976 – Живка Въжарова. Славяните и прабългарите по данни от некрополите от VI–IX в. на територията на България. София, 1976. [Zhivka Vazharova. Slavyanite i prabalgarite po dannii ot nekropolite ot VI–IX v. na teritoriyata na Balgaria. Sofia, 1976].

Габдарахманов, П. 1991 – Павел Габдарахманов. О достоверности источников в современных историко-демографических исследованиях по раннему западноевропейскому средневековью (к постановке вопроса). – В: Проблемы исторической демографии СССР и Западной Европы (период феодализма и капитализма). Кишинев, 1991. [Pavel Gabdarakhmanov. O dostovernosti istochnikov v sovremennykh istoriko-demograficheskikh issledovaniyakh po rannemu zapadnoevropeyskomu srednevekov'yu (k

postanovke voprosa). – V: Problemy istoricheskoy demografii SSSR i Zapadnoy Yevropy (period feodalizma i kapitalizma). Kishinev, 1991].

Гатев, П. 1985 – П. Гатев. Средновековно селище и некропол от XII век край с. Ковачево, Пазарджишки окръг. (Разкопки и проучвания. Книга 12). София: Издателство на БАН, 1985. [P. Gatev. Srednovekovno selishte i nekropol ot XII vek kray s. Kovachevo, Pazardzhishki okrag. (Razkopki i prouchvania. Kniga 12). Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1985].

Георгиев, М. 1988 – Минчо Георгиев. Основни черти на старобългарското медико-биологично познание (IX–XIV в.) – Исторически преглед, 1988, № 7, 50–61. [Mincho Georgiev. Osnovni cherti na starobalgarskoto mediko-biologichno poznanie (IX–XIV v.) – Istoricheski pregled, 1988, № 7, 50–61].

Георгиев, М. 1989 – Минчо Георгиев. Грижа за болните в средновековна България (към здравната профилактика). – Векове, 1989, № 4, 38–42. [Mincho Georgiev. Grizha za bolnite v srednovekovna Bulgariya (kam zdravната profilaktika). – Vekove, 1989, № 4, 38–42].

Георгиев, М. 1989 а – Минчо Георгиев. Здравна профилактика. – Векове, 1989, № 6, 12–17. [Mincho Georgiev. Zdravna profilaktika. – Vekove, 1989, № 6, 12–17].

ГИБИ – Гръцки извори за българската история, 1960–1971 – Гръцки извори за българската история. Т. III. София, 1960; Т. IV. София, 1961; Т. V. София, 1964; Т. VI. София, 1965; Т. VII. София, 1968; Т. VIII. София, 1971. [Gratski izvori za balgarskata istoria. T. III. Sofia, 1960; T. IV. Sofia, 1961; T. V. Sofia, 1964; T. VI. Sofia, 1965; T. VII. Sofia, 1968; T. VIII. Sofia, 1971].

Дуйчев, И. 1949 – Иван Дуйчев. Проучвания върху Българското средновековие. – Списание на Българска академия на науките, 41, 1949, с. 163 и сл. [Ivan Duychev. Prouchvania varhu Balgarskoto srednovekovie. – Spisanie na Bŭlgarska akademiya na naukite, 41, 1949, s. 163 i sl.].

Етнография на България, I, 1980 – Етнография на България. Т. I. София, 1980. [Etnografia na Bulgaria. T. I. Sofia, 1980].

Занетов, Г. 1902 – Г. Занетов. Българското население в средните векове. Историко-юридически скици. Русе, 1902. [G. Zanetov. Balgarskoto naselenie v srednite vekove. Istoriko-yuridicheski skitsi. Ruse, 1902].

Златарски, В. 1971 – Васил Златарски. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 2. София, 1971. [Vasil Zlatarski. Istorina na balgarskata darzhava prez srednite vekove. T. 1. Ch. 2. Sofia, 1971].

Златарски, В. 1971 а – Васил Златарски. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 1. София, 1971. [Vasil Zlatarski. Istorina na balgarskata darzhava prez srednite vekove. T. 1. Ch. 1. Sofia, 1971].

Златарски, В. 1972 – Васил Златарски. История на българската държава през средните векове. Т. 2. София, 1972. [Vasil Zlatarski. Istorina na balgarskata darzhava prez srednite vekove. T. 2. Sofia, 1972].

Йорданов, Й., Димитрова, Б. 2005 – Йордан Йорданов, Бранимира Димитрова. Данни от антропологичното изследване на погребаните в средновековния некропол № 2 при с. Одърци, Добричко, XI в. – В: Одърци, Некрополи от XI век. Т. 2. София, 2005, 415–459. [Yordan Yordanov, Branimira Dimitrova. Danni ot antropologichnoto izsledvane na pogrebanite v srednovekovnia nekropol № 2 pri s. Odartsi, Dobrichko, XI v. – V: Odartsi, Nekropoli ot XI vek. T. 2, Sofia, 2005, 415–459].

Казачкова, Д., Лурье, Я. 1955 – Даря Казачкова, Яков Лурье. Антифеодальные еретические движения на Руси 14 – начала 16 века. Москва, 1955. [Darya Kazachkova, Yakov Lur'ye. Antifeodal'nyue yereticheskiye dvizheniya na Rusi 14 – nachala 16 veka. Moskva, 1955].

Козаров, Г. 1906 – Георги Козаров. Цар Шишмановата баня в гр. В. Търново. – Периодично списание, т. 67, 1906, св. 1–2. [Georgi Kozarov. Tsar Shishmanovata banya v gr. V. Tarnovo. – Periodichno spisanie, t. 67, 1906, sv. 1–2].

Козинцев А. 1971 – Александр Козинцев. Демография татарских могильников. – Советская этнография, 1971, № 6, с. 148 и сл. [Aleksandr Kozintsev. Demografia tatarskikh mogil'nikov. – Sovetskaya etnografia, 1971, № 6, s. 148 i sl.].

Кондова, Н., Чолаков, С. 1995 – Нели Кондова, Славчо Чолаков. Палеодемографията – възможност за реконструкция на демографските процеси в средновековна България. – Население, 1995, № 1–2, 68–79. [Neli Kondova, Slavcho Cholakov. Paleodemografiyata – vazmozhnost za rekonstruktsia na demografskite protsesi v srednovekovna Bulgariya. – Naselenie, 1995, № 1–2, 68–79].

Латински извори за българската история 1958 – Латински извори за българската история. Т. 1. София, 1958. [Latinski izvori za balgarskata istoria. T. 1. Sofia, 1958].

Литаврин, Г. 1960 – Геннадий Литаврин. България и Византия в XI – XII вв. Москва, 1960. [Gennadiy Litavrin. Bolgaria i Vizantia v XI–XII vv. Moskva, 1960].

Ников, П. 1922 – Петър Ников. Изправки към българската история. – Известия на историческото дружество, 1922, Т. V. 75–84. [Petar Nikov. Izpravki kam balgarskata istoria. – Izvestia na istoricheskoto druzhestvo, 1922, T. V. 75–84].

Ников, П. 1928. – Петър Ников. Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. – Известия на историческото дружество, 1928, Т. VII–VIII, 41–112. [Petar Nikov. Turskoto zavladuyavane na Balgaria i sadbata na poslednite Shishmanovtsi. – Izvestiya na istoricheskoto druzhestvo, 1928, T. VII–VIII, 41–112].

Овчаров, Т. 2004 – Тодор Овчаров. Археологическа характеристика на Второто българско царство. Велико Търново, 2004. [Todor Ovcharov. Arkheologicheska kharakteristika na Vtoroto balgarsko tsarstvo. Veliko Tarnovo, 2004].

Петкова, Ц. 2008 – Цветалина Петкова. Историческо развитие на съпружеските имуществени отношения до утвърждаване на принципа на разделност на придобитото през време на брака имуществото. – В: Научни трудове на Русенския университет, Т. 47. серия 7, 2008, 85–89. [Tsvetalina Petkova. Istoricheskoto razvitie na sapruzheskite imushtestveni otnoshenia do utvarzhdavane na printsipa na razdelnost na pridobitoto prez vreme na braka imushtestvoto. – V: Nauchni trudove na Rusenskiya universitet, T. 47. seria 7, 2008, 85–89].

Петрова, Г. 1992 – Гълъбина Петрова. Престъпленията в средновековна България. София, 1992. [Gülübina Petrova. Prestüpleniya v srednovekovna Bŭlgariya. Sofia, 1992].

Попов, М. 1956 – М. Попов. Върху историята на санитарното състояние на България и здравните схващания на населението ѝ през средните векове. – Природа, 1956, № 3. [M. Popov. Varhu istoriata na sanitarnoto sastoyanie na Balgaria i zdravnite skhvashtania na naselenieto i prez srednite vekove. – Priroda, 1956, № 3].

Попов, М. 1957 – М. Попов. Лекарите и болници в средновековна България. – Здравно дело, 1957, № 6, 45–52. [M. Popov. Lekari i bolnitsi v srednovekovna Balgaria. – Zdravno delo, 1957, № 6, 45–52].

Постникова, Н. 1966 – Н. Постникова. Антропологическа характеристика на средновековното население на България (IV–XV и XIX–XX вв.). – Советская этнография, 1966, № 6, 90–97. [N. Postnikova. Antropologicheskaya kharakteristika srednevekovnogo naseleniya Bolgarii (IV–XV i XIX–XX vv.). – Sovetskaya etnografiya, 1966, № 6, 90–97].

Примов, Б. 1949 – Борислав Примов. Жофроа дьо Вилардуен, Четвъртия кръстоносен поход в България. – Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, 1949, Т. 45. № 2, 1–145. [Borislav Primov. Zhofroa d'o Vilarduen, Chetvartia krastonosen pokhod i Balgaria. – Godishnik na Sofiyskia universitet, Istoriko-filologicheski fakultet, 1949, T. 45, № 2, 1–145].

Примов, Б. 1959 – Борислав Примов. България като център на антицърковната и еретическа дейност в Средновековна Европа. – Исторически преглед, 1959, № 2, с. 48 и сл. [Borislav Primov. Balgaria kato tsentar na antitsarkovnata i ereticheska deynost v Srednovekovna Evropa. – Istoricheski pregled, 1959, № 2, s. 48 i sl.].

Рашев, Р. 2008 – Рашо Рашев. Българската езическа култура VII–IX век. София, 2008. [Rasho Rashev. Balgarskata ezicheska kultura VII–IX vek. Sofia, 2008].

Тотев, А. 1972 – А. Тотев. Демография. Избрани теми. София, 1972. [A. Totev. Demografiya. Izbrani temi. Sofia, 1972].

Тотев, А. 1981 – А. Тотев. Демографски сведения за българите преди 1880 г. – Проблеми на младежта, 1981, № 3. [A. Totev. Demografski svedenia za balgarite predi 1880 g. – Problemi na mladezhata, 1981, № 3].

Тотев, Т., Георгиев, П. 1980 – Тотю Тотев, Павел Георгиев. Нови данни за облика на някои манастири в Плиска и Преслав. – В: Българско средновековие (Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. И. Дуйчев). София, 1980. [Totyu Totev, Pavel Georgiev. Novi dannii za oblika na nyakoi manastiri v Pliska i Preslav. – V: Balgarsko srednovekovie (Balgaro-savetski sbornik v chest na 70-godishninata na prof. I. Duychev). Sofia, 1980].

Чолаков, С. 1993 – Славчо Чолаков. Антропологично проучване на средновековен некропол от Дръстър. – Годишник на Софийския университет, Исторически факултет, 1993, Т. 86, 105–136. [Slavcho Cholakov. Antropologichno prouchvane na Srednovekoven nekropol ot Drastar. – Godishnik na Sofiyskia universitet, Istoricheski fakultet, 1993, T. 86, 105–136].

Чолаков, С., Кондова, Н. 1995 – Славчо Чолаков, Нели Кондова. Биологична реконструкция на средновековни популации от Югоизточна България. – В: Марица-изток. Археологически проучвания. Т. 3. Раднево, 1995, 289–301. [Slavcho Cholakov, Neli Kondova. Biologichna rekonstruktsiya na srednovekovni populatsii ot Yugoiztochna Balgaria. – V: Maritsa-Iztok. Arkheologicheski prouchvania. T. 3. Radnevo, 1995, 289–301].

Barkan, Ö. L. 1949–1950 – Ömer Barkan. Les Déportations comme méthode du peuplement et colonisation dans l'Empire Ottoman. – Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université de Istanbul, XI, 1949–1950, № 1–4, 67–131.

Интернет базирани източници/ Internet based sources

Иванов, И. 2012 – Ивелин Иванов. Чумата в Европа и българските земи в края на Средновековието. [Ivelin Ivanov. Chumata v Evropa i balgarskite zemi v kraia na Srednovekovieto.] < http://liternet.bg/publish8/ivelin_ivanov/chumata.htm 14.01.2012 >.

Applications of Folbre's Analysis: Fertility Change 2013 – **Applications of Folbre's Analysis: Fertility Change** < <http://uregina.ca/~gingrich/mar1298.htm> 31.01.2013 >, (достъпен: февруари 2022).

Fertility, Life Expectancy, and Survivability 2013 – **Fertility, Life Expectancy, and Survivability** < <http://www.hyw.com/books/history/Fertilit.htm> 31.01.2013 >, (достъпен: януари 2022).

History of marriage in Western civilization 2012 – **History of marriage in Western civilization** < http://www2.hu-berlin.de/sexology/ATLAS_EN/html/history_of_marriage_in_western.htmlp 21.05.2012 >, (достъпен: декември 2021).